

ИСТОРИЧЕСКИ ПРОМЕНИ И ТЕНДЕНЦИИ В ОТНОШЕНИЕТО КЪМ ДЕЦАТА И ДЕТСТВОТО В РОМСКОТО СЕМЕЙСТВО

/спомени на родени 20 - 40-те и 60 - 80-те години/

Анастасия Пашова

История на изследването

През 2001г. бях ръководител на проект към “Отворено общество” - София на тема: “Толерантност в различността” /Жизнени светове и ценности на ромската култура в България/, който приключи с книга с автобиографични спомени на хора от различни поколения и населени места в страната. През същата година бях включена в екипа от преподаватели от катедра Предучилищна педагогика, които проведоха едногодишно обучение на 50 курсисти - роми за помощник на учителя. Самите курсисти също подпомогнаха със свои и чужди спомени написването на книгата. Участвах като теренен изследовател и в проект: ” Социализация на ромското дете”, спонсориран от фонд “Научни изследвания” на МОН за ЮЗУ “Неофит Рилски”, чийто продукт е настоящото изследване.

Именно този теренен опит ми позволи да събера и архивирам множество автобиографични и семейни устни истории, снимки, филми и етнографски материали, свързани с живота в ромските семейства и махали на 8 градски селища от България - Пловдив, Благоевград, София, Монтана, Самоков, Берковица, Лом и Сливен.

Събраните и публикувани жизнени истории провокираха интереса ми към преживяванията на хората през тяхното детство. Видях, колко те са различни при прехода от едно към друго поколение

и колко са сходни в рамките само на едно поколение.

Затова си поставих като цел да проследя и анализирам историческата промяна в отношението към детето и детството в традиционното и съвременното ромско семейство през XX век и да открия модернизационите фактори, които обуславят тази промяна.

Конкретизирах анализа върху автобиографичните спомени на две поколения хора - родени 20 - 40-те и 60 - 80-те години, тъй като приех, че именно тези две поколения най - пълно и точно отразяват характеристиките на традиционното и съвременното ромско семейство. ¹

За този избор имам и други доводи:

- Поколението на родените 20 - 30-те години е най - старото поколение от записани хора. Техните автобиографични разкази ² са 15, като от тях са на жени и 3 на мъже. Разбира се, тази извадка не е представителна за цялото това поколение, тъй като информаторите са от различни ромски групи, с различно групово самосъзнание, религия и език. За периода на тяхното детство, при преброяването през 1926 г. в България са отбелязани 134 844 цигани, от които в градовете живеят 32 101, а в селата - 102 743. Само част от тях посочват като майчин език циганския /Чанков,1935/. Според Марушиакова, Попов /1993/ тези статистически данни опровергават разпространения стереотип, че в миналото циганите са обитавали предимно градските покрайнини. Както се вижда от данните, 2/3 живеят на село и според цитираните автори, към тях вероятно са били причислявани и чергарите. Повечето от записаните информатори, родени през този период, свързват спомените си от детството с уседнал живот в различни села от страната, като почти отсъстват разкази за чергарски живот. В момента тези хора живеят в градските махали на посочените вече селища.

Това, което ги обединява поколенчески е, че почти всички имат само начално образование и през живота си са извършвали предимно ниско квалифицирана работа. Имат и сравнително сходна съдба: детство между двете войни, свързано с бедност и недоимък; ранно сирачество, ранна женитба и многодетство. През живота си са били свидетели и участници в редица демографски и социални промени:

указ за забрана на чергарството, който правителството издава през 1958 година и който засяга 14 000 човека; насилствени действия от институциите върху циганите мюсюлмани да приемат български имена; отказ от традиционните занаяти и поминъци и масово започване на работа по фабрики и заводи; струпване на компактни маси от хора в големите градове и обособяване на ромски махали, а след 1970 г. - разселване по квартали.

• Поколението на родените 60 - 80-те години е групата на внуците и правнуците на родените 20 - 40-те години. От това поколение са анализирани 13 автобиографични спомени, от които на 8 жени и петима мъже, родени предимно в градове. Всички са завършили основно образование и в техните спомени училището има съвсем друго място и значение за разлика от предишното поколение. В автобиографичните си спомени те интерпретират детството си по различен от възрастните начин. Говорят и разказват за нови ценности и нагласи към света и очакванията си от живота. Дават си сметка и разказват за масовото навлизане във всекидневието си на киното, радиото и телевизията. Повечето са женени и имат свое семейство с не повече от три деца, както планове и надежди, свързани с тяхното бъдеще. Това поколение именно е носител на новия репродуктивен модел - малко семейство с две до три деца.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Детството, като историческа категория

Познанието на детството е неотделимо от историята на обществото и от неговото социално самопознание. “Историята на детството има за цел като възкреси исторически различни форми на отношението към децата да засили чувствителността към тях, да съпостави съвременното отношение към отделните групи деца с мястото на децата в света на възрастните някога, и да открие наследени от минали епохи нагласи към тях” /Попова, 1999/.

Първото изследване върху история на детството в Западна Европа е свързано с името на френския историк Филип Ариес. В своята книга “История на детството”, авторът стига до констатацията,

че семейството като цел /семеен смисъл/ е непознато през Средновековието, възникнало е през XV - XVI век и се е утвърдило през следващия.

Концепцията на Филип Ариес включва няколко основни тези за Средновековието, които приемам като отправни точки в анализа на традиционното ромско семейство и които схематично могат да се представят в следната последователност:

- Детството, като възрастова категория е исторически продукт. До Късното Средновековие според него, децата се възприемат като малки възрастни и те споделят едновременно с възрастните игрите и труда.

- Родителите не са могли да развият силни емоционални чувства и отношения към децата си, поради изключително високата раждаемост и висока детска смъртност.

- Децата пространствено са в света на възрастните и в техните дейности - работят подобна работа; обитават общи помещения; от тях не се очаква специфично детско поведение. Те са включени във всички сфери от света на възрастните.

- Възпитанието не се разграничава като специфична дейност; Според автора, модерното съпружеско семейство е последица от едно развитие, при което родът и отрицанието на неразделността са заличени в края на Средновековието. Според Ж. Дюби³ в действителност историята на взаимоотношенията между рода и семейството е по-сложна. Той е изследвал този проблем за периода IX - XIII век за Франция, като е извел няколко негови основни характеристики:

- неразчлененост на имота, децата са раждани предимно заради наследствения имот - един и същи имот, двор и къща, общ добитък;

- свръхоценностяване на родовата, кръвна нишка;

- липса на сигурност /икономическа/ и цялостна зависимост от природните условия;

- усиляване на родовата солидарност, която стига и до липса на претенции към общия имот.

Жорж Дюби стига до извода, че в действителност семейството е най - важният фактор, под чиято закрила се укрива застрашени-

ят индивид по време на кризисните периоди на страната. Колкото повече политическите институции му предлагат по - голяма сигурност, толкова повече индивидът избягва семейната принуда в границите на рода. Средновековието е притежавало специална концепция за семейството. Под това то е разбирало родовата общност. Подробно отбелязвам сложните отношения между рода и семейството по няколко причини:

- Семейната среда, в която расте ромското дете по нещо си прилича с тази родова общност, за която говори Ж. Дюби, но и твърде много се различава от нея. Ромите гледат на себе си като на специална група от хора, наричат се взаимно братя, а на всички останали гледат като на “чужди”/гаджо/. Те живеят в свой свят на правила и ценности, който няма нищо общо с “чуждия” заобикалящ ги свят.

- При ромите родовата и групова общност пази индивидите и им дава възможност да оцеляват физически, да получават социално подкрепа и да бъдат приемани като значими сред своите в групата. Различни са само причините, по които те търсят сигурност вътре в групата далеч от институциите и “чуждия” за тях свят;

- Не е без значение и фактът, че по отношение на семейната си култура, ромите носят съвършено различна от “гаджо” /не - ромите/ жизнена философия, съхранена векове в ромската скала на човешки ценности. “През първата половина на двадесети век животът на циганите окончателно загубва своята монолитност. От една страна те вървят по пътя на интеграцията на нивото на националния живот на страните, в които живеят, но от друга продължават да пазят старата си домашна култура на нивото на семейния живот и колкото и да е странно на пръв поглед все още определено се подчиняват на строгите закони на стария си семеен живот и традиционните му табути. Всъщност такова е положението и сега с не една и не две техни днешни групи и кланове”. /Славов, 2002/

В България от последните години плахо си проправят път нови научни изследвания, чийто обект е историята на българското семейството. Повечето обаче го разглеждат в контекста на сравнение с европейското.⁴ В тях специално не се дискутират и разграничават семействата по етнически признак. Само в книгата си “Балканското

семейство”, М. Тодорова разглежда възрастовата структура на селското население по етническа принадлежност и установява, че след 1860 година за циганите то има типичната и за другите етнически групи прогресивна възрастова структура, характеризираща се с висока раждаемост и висока смъртност. Авторката говори и за много висока женска смъртност в детеродна възраст. По данни от 1900 г. смъртността при циганите е 36.66 на 1000 души, при средна за България - 18.64. Никъде обаче ромското семейство не е обект на анализ.

От друга страна, самото историко етнографско изучаване на детството в България прави своите първи стъпки. Вниманието е насочено към историята на отношението към детето и детството в началото на ХХ век, пречупени чрез дейността на Съюза за закрила на децата /Попова, 1999/ и към детството в процеса на модернизация в общности, изповядващи ислям / Попова, 2000/.

В научната литература липсват конкретно исторически изследвания върху детството на ромското дете в различните семейства, групи и общности /градски и селски/. От десетина години и в България е поставено началото и системно се проучват ромските групи - техния манталитет, нагласи и език, но ромските семейства се споменават само в контекста на групата и нейната етнокултурна характеристика. Изследванията са насочени предимно върху обичаите, поверията и практиките, свързани с раждането и отглеждането на децата.⁵

В съществуващите в научния печат публикации⁶ се акцентува предимно върху социалните характеристики на семейството, без да се разглежда като комуникационна общност, в която детето усвоява определени речеве и социални нагласи и определени типове поведение.⁷ Изследванията върху ромското семейство не го разглеждат в конкретен исторически и вътрешно групов културен контекст.

Причините за това са много:

- Липсват демографски изследвания върху ромите като самостоятелна етническа група, което не позволява да се търсят данни и извеждат тенденции в исторически план свързани с ромското семейство - неговата структура и форми / членове, бракове, раждания, разводи и смърт.⁸

- От друга страна, в архивите липсват писменни извори като лични разкази и дневници, тъй като в цялостната комуникативна култура на ромите писането почти отсъства. Съхранени са съвсем малко снимки и албуми, тъй като ромите не са имали достъп до официалното публично пространство.⁹ Запазените извори са предимно в частни архиви и не могат да се ползват.

- Изследователите, които работят по тематиката са предимно не - роми и не могат да разберат спецификата и особеностите на “чуждото” за тях културно пространство.

Разбира се, има и изключения, но те не компенсират празнотите. Йосиф Нунев /2000/ условно типизира ромските семейства в 3 групи.

- Традиционни - това са най-многолюдните, според автора, семейства с най - малко три поколения роднини и близки. Според автора в такива семейства живеят 60 -70% от ромите в България. Върху децата оказва влияние целия кръг от роднини и близки, според своя пол, възраст, лично обаяние и влияние сред другите, престижа и социалния статус. Дори да не живеят заедно, задължителна практика са честите събирания, съвместно решаване на проблеми и общо вземане на решения, които се отнасят до всички членове на семейството. Живеят при добри жилищни условия и в жилището се поддържа изрядна чистота.

- Аномиращи се, или аномирани семейства - липса на член от семейството; неразбирателство между поколенията; липса на доходен семеен бизнес, родители в развод и др. Те имат типични проблеми: безработица, алкохолизъм, проституция, просия и др. Живеят обикновено в гетата, в бедни къщи по няколко поколения. От първостепенно значение при тях е физическото оцеляване. Децата са свидетели и обекти на физически тормоз и насилие. Бързо изостават и отпадат от училище.

- Нетрадиционни - и двамата родители са със средно образование; или в смесен брак с българин, или с успешен частен бизнес. Осъзнават значението на образованието за децата си. Или се самоопределят като българи, или като роми, но с осъзнат стремеж да живеят като българи, съхранявайки ценностите на ромския етнос.

Това, което в тази класификация остава неясно е по какъв признак е изведена - по образованието на родителите /третия тип/, по организацията на всекидневния живот /първия тип/, или по наличие на социални проблеми /втория тип/. Нима не е истина, че семействата от първия тип също имат социални проблеми - безработица и липса на перспектива, а в същото време при тях не са изключения и случаите, в които родителите имат по - високо образование, или доходен бизнес. Доказателство са и богатите нови къщи в ромските квартали.

Като имам предвид факта, че при ромите домашната култура на нивото на семейния живот и до днес е изключително устойчива, а традициите - силни, приемам, че всички ромски семейства са традиционни, доколкото са съхранили значимите ромски ценности. Тежките социални проблеми в някои от тях не ги правят по- малко ромски, а само ги характеризират като семейства в неравностойно социално положение. Както и семействата, напуснали пространствено общността не са по малко ромски.¹⁰ Достатъчно е да се посетят някои от техните апартаменти, за да се види, че и досега те са запазили основните характеристики на общностния живот - живеят по няколко поколения заедно; всекидневно си помагат взаимно с вещи и храни; често си гостуват и споделят общ колективен живот; езикът на който говорят е ромският; всекидневно устно си общуват на ниво моабет и разказване на интересни истории; заедно и пищно празнуват всички традиционни празници.

Затова в следващата част на изследването ще се опитам да проникна, доколкото мога в света на детството на две поколения роми - родени 20 - 30-те и 60 - 80-те години, отразено в техните спомени.

“Децата бяха отрудени и се бореха за прехраната”

Концепция за семейство в традиционната ромска култура

Концепцията за семейство не може да се разгледа извън отношението семейство - род - група. Най-пълно и задълбочено този проблем се дискутира от Жан-Пиер Лиежоа в книгата “Роми, Цига-

ни, Чергари” /1999/. Авторът изгражда една относително цялостна картина на ромското семейство в контекста на родовата семейна общност. “Семейството не е сбор от индивидуалности. Тя е цялостна единица, солидарна по отношение на “чуждите” и на другите семейства. Отношенията между индивидите са отношения между семейните групи. Дори отишъл в друго семейство, човекът си остава елемент на своята семейна общност.” Това обяснява и тесните контакти, които момичето запазва със собственото си семейство след женитбата. Много често именно майката, а не свекървата, ѝ помага в отглеждането на децата. В повечето спомени отношенията със свекървите са негативно натоварени, а с майките - позитивно.

”Майка ми ме мислеше и много ми помагаше и в работата вкъщи и да отгледам децата. През час беше в къщи, или аз у тях. Носеше ми продукти за ядене. Когато отивах някъде, при нея оставях децата.”/Янка, 1932/

”Сама съм се грижела за всичките. Много я интересуваше оная (свекървата) как съм или как са децата. Едно марципанче не им е купила. Аз ги възпитавах. Не искаше да срещна ни мене, ни децата. Само си се гледаше нея, нейното семейство. Мъжът ми... той траеше. С голи ръце съм ги отгледала. Всичките се изпожениха два пъти, а най-големият - три пъти. Те са добре. Господ и на тях да им помага.” /Иванка, р. 1928 г., Самоков/

”Свекърва ми беше много лоша. Тя нито веднъж не ми помогна за децата.”/Елена, 1940/

”Свекърва ми не ме искаше, защото не бях от Лом и много ме тормозеше. Мъжът ми имаше по - малък брат и сестра и аз ги гледах, перях, па слугувах и на свекър и свекърва”/Величка, 1937/.

В проведеното през 2002 г. теренно изследване в две махали в Лом видяхме как колективният начин на организация на всекидневното в семейството и махалата обхваща отделния индивид в гъсти мрежи от социални отношения и той никога не може да излезе от тях и да остане сам. Индивидът е включен в гъсти комуникативни мрежи, които се поддържат в общите дейности, забавления и проблеми. Няма разделение между професионалния, частния и обществения живот. Родители, деца и близки живеят и обитават едновременно

менно общи пространства в къщите. Разказват се интересни истории, най - често от по - възрастните, а децата и по - младите слушат. Разказването засилва социалната близост и става фон на всеобща забава. Общуването е натоварено емоционално и не са редки случаите, в които прераства в кавги и разправии. Много бързо те отминават и всеобщият смях огласява махалата. Непрекъснато и всекидневно в махалата се обменят вещи, услуги и взаимни гостувания. Немислимо е да откажеш вещь или услуга на комшия, или роднина. По запис на информатори, това се смята за голям грях и се помни до гроб. В махалата едни и същи вещи се използват от всички, докато накрая се завърнат счупени при собственика си. Това, разбира се не е проблем, защото друг вече си е купил и може да се вземе на заем. За външния човек е поразителна липсата у тези хора на чувство за собственост върху вещите. Всяко нещо принадлежи на всекиго и на всички. Сякаш предметите нямат стойност, а служат единствено да се поддържат социални отношения. Тези непрекъснати социални контакти поддържат груповата колективност жива. Тези поведенчески стратегии са продукт на жизнената философия на ромите, че всяко нещо идва чрез Бог, т. е. е късмет. “Оттук въздържаност, пестене на средства и трупането на пари за “черни дни” е липса на вяра в Бог и начина, по който той разпределя изобилието. Идеята е да вярваш в късмета си, да го чакаш. Сладостта е в извоюването с един удар, а не с постоянство.” /Славов, 2002/. Затова ромите разчитат на собствената си инициатива, динамичност и предприемчивост и се придържат към независимост от институции и контрол. Единственото сигурно място за тях е махалата и групата. Този факт обяснява защо случаите на изгонване от групата се изживяват от индивидите като социална смърт. “Общностната солидарност играе ролята на гарант за социална и психологическа сигурност на индивидите” /Лижеоа, 1999/. Според същия автор семейната общност най- често представлява разширено семейство, състоящо се от множество нуклиарни семейства и поколения. Разширеното семейство носи сигурност и стабилност на групата и затова важността на нуклеарното семейство е относителна, а фамилното му име няма за ромите никакъв социален смисъл. “Чуждото име е толкова маловажно, че не се зачита

дори от роднините. Случва се стотици индивиди да носят едно и също паспортно име (типичен пример е групата “кале” във Франция и Испания) /Лижежа, 1999/. И в Лом видяхме как едно пространство, каквото е дворът има две къщи, които се обитават от 3 поколения хора, като най - възрастните са в отделно. Това, което не може да не направи впечатление е всеобщото уважение, с което се ползват възрастните. Те всекидневно се събират поколенчески в някоя от къщите и водят спокоен и весел колективен живот. Въобще и като цяло животът в махалата е белязан от социалитет и колективност и не е възможен фамилен интимитет. Поради ранната брачна възраст, новото семейство е материално зависимо от предишното поколение и по тази причина е включено в йерархическа система на подчинение и контрол - снахата от свекървата, а съпругът от баща си. Всички са подчинени на общия ритъм на живот в махалата. Новото семейство много рядко може да остане само, още повече, че общуването и в частното и в публичното пространство е полово и възрастово диференцирано. Тази диференциация може да се наблюдава както на всекидневно, така и на празнично ниво. Например в Лом, в махала Младеновци много е популярна традицията “придобити приятелки”. Това е обичай, при който веднъж в месеца си гостуват всички съпруги на мъжете от един набор /които и в повечето случаи са приятели/. В Лом особено много се държи на празника на Бабин ден, на който жените от едно поколение се обличат с еднакви дрехи и играят в едно хоро, за да подчертаят връзката помежду си. Семейството не е отделна емоционална среда, а тази функция се изпълнява от рода и структурите в махалата.

Най-ярка особеност в живота на ромската общност е движението - и преди, и сега. Те са запазили тази мобилност, дори когато имат постоянни жилища. Например, в Лом една голяма част от младите семейства са по чужбина или търгуват в Сърбия. Като цяло обаче, жените по-малко общуват с външния свят, а повече се грижат за децата и дома. За хората от това поколение до 20 - 25 години жената е майка на няколко деца, до 30 - 35 е баба, а към 50 - прабаба. Това е утвърденият традиционен модел за семейно положение на жената. На сватбите се гледа също като на средство за засилване на

връзките в семейството, поради което сключването на брак между братовчеди се толерира. Тъй като отделните групи са затворени и ендогамни, при брака не се спазват стриктно забрани за кръвно и некръвно родство и се женят втори и трети братовчеди, което обяснява и високия процент наследствени болести. Например, “ломската болест” за пръв път е идентифицирана в Лом, а е регистрирана и в други махали в страната.

Тази групова и териториална ендогамия е запазена и досега и е главен фактор при избора на брачен партньор. До известна степен се допълва и от социална ендогамия, т. е. бракове между хора със сходно социално - икономическо положение.

“И с вторият като се събрахме и той ми се падаше братовчед и си отимахме още две деца” |Веска, 1926|

В спомените много често се изтъква връзката между смъртта на някой от родителите и ранната женитба и повторните бракове. Това е и одобреният от общността брачен модел - ранен и повсеместен брак. Брачната възраст се регулира единствено от обичая и групата. “Женитбената възраст при циганите като цяло е ниска. При “кардарашите”, рударите и част от йерлиите, при които се плаща откуп за момичето, то обикновено е на 15 - 16 години, а момчето с две - три по- голямо. При уседналите “йерлии” в градските махали и по селата тази възраст може да бъде и по-ниска - до 13 - 14 години за момичето и 15 - 16 за момчето, но се срещат и по - ранни бракове.”/ Марушиакова, Попов,1993/.

“Умря, а аз за таксират, кърава ще се оженя. Ожених се на 13 години. Първият мъж ми беше от Симитли. Любов имахме с него. Докога, няма ни месец, ни с момите мома, ни с жените жена. Избяга той. |Пена, 1914|

“На 15 години, точно преди да почине баща ми се омъжих. Омъжих се поради няколко причини - започна войната, мъжът ми беше от хубаво и добро семейство, баща ми настояваше, думите му бяха: “Ожени се за да си прибрана, майката си е майка, а мащехата си е мащеха”. |Пенка, 1927|

Ранната женитба, която присъства във всички разкази е нормативно одобрена от групата и се насърчава от околните. Може би

ромите имат различни представи за възрастовото развитие на децата, което би обяснило и ранната брачна възраст. Подчертаването в спомена на официалния характер на брака, по - скоро го показва като изключение, а не като норма.”Всъщност за циганите основна стойност има самата сватба и тя е единственият показател за сключването на брак, а неговото официално оформяне няма съществено значение и обикновено се извършва години след сватбата.” /Марушиакова, Попов, 1993/. Традиционният ромски брак включва два ясно обособени етапа - годещ и сватба. Първият урежда материалните условия на брака - откуп на булката, а вторият - включва комплекс от ритуали, от които най - важен е консумирането на брака. Никъде в спомените не се споменава църковен ритуал, за сметка на постоянното тематизиране на девствеността като ценност. Девствеността на жената е условие за брак и тази тенденция се запазила и до днес.

”Навремето много държаха на морала, нито едно момиче или момче не решаваха да се женят сами. Задължително беше да се иска от родителите на момчето, от другите родители. Много се държеше на девствеността. Ако едно момиче не е честно, се взимаха всички дарове от нея, слагаха я да възседне магарето с гръб към лицето му и я изпращаха да си отива, като я разкарват из цялата махала с тѣпан. Така хората разбираха”. “Какво е това? Сега всеки прави каквото си иска, развалят се семейства. Никой не зачита другия, а едно време бяхме задружни. Мойта сватба беше официална (не е била открадната) - годещ и сватба” /Пенка, 1927/

По сведения на информатори от това поколение при женитба предварително се прави пазарлък между бащите на младоженците за цената на булката, тъй като след сватбата тя става “собственост” на семейството на младоженеца. Младите нямат думата в пазарлъка между бащите. “При добре запазените и функциониращи цигански групи основната форма на брак е “купуването на булката”. Тази форма е повсеместна при т. нар. “кардараши”/ловари, лаяши, тракийски калайджии/, както и при някои групи от общността на т. нар. “йерлии”/звънчарите в Пазарджишко, кошничарите в Пловдивско, бургуджиите в Североизточна България и др./. Мнението на родите-

лите е задължително и при браковете чрез “искане”, като тази форма е най - разпространена. Много често, особено в условията на големите градски махали и гета “искането” е в съчетание с т. нар. “кражба” на булката /Марушиакова, Попов, 1993/.

Информаторите не свързват ранната женитба с негативни преживявания или емоции. Те я приемат като напълно редна, задължителна и необходима. Даже в групата се смята, че жена над 16 години е вече стара. Най - важната задача за жената е да се омъжи и да роди и отгледа деца. В общността само жененият мъж смятат за мъж, а жената с деца - за жена. Особено лошо е отношението към жена, която не може да има деца, като априори се приема, че жената е причината за безплодието на семейството.

“Свекърва ми беше много лоша. Аз когато не можех да имам деца две години тя говореше на мъжа ми. Вика: “Недей Кольо, остави тази жена, че тя няма да може да има деца, недей да оставаш без деца. Остави я да се ожени за друг. Много я обичаш, обаче недей да оставаш през живота без деца. Тя няма деца. Няма рожба.” Млада бях, на 17 години бях аз ... а също и чичо му не е имал деца и затова тя му вика: “Недей да ставаши като чичо си, недей да оставаш като чичо си без деца, да си имаш, майка, рожба, да си чуваш деца.” И той вика: “Каквото да стане, аз нея няма да я оставя”. След това ние се прибрахме, направихме две стаички, отимахме си 4 деца, а зад мене живее свекърва ми”/ Елена, 1940/.

Много често безплодието е и повод за разваляне на брака. “Бездетството на жената може да бъде уважителна причина за разпадане на брака, като специално при т. нар. “кардараши” свекървата има право да изгони безплодната снаха. Самото безплодие се обяснява често с направена магия и се преодолява със съответните “магически билки” или с правене на курбан.”/Марушиакова, Попов, 1993/. Насилието над жената в семейството много често присъства в спомените и може да се изведе по скоро като норма, отколкото като изключение. Изневярата от страна на мъжа негласно се одобрява и приема, за разлика от тази на жените.

“Мислиш ли, че аз не съм била бита? Мъжът ми ходеше и по

курвите, ама той е мъж, а жената свива семейно гнездо. Когато се оженихме с мъжа ми, всички спяхме в една стая, на розозки (сламени), беше голяма мизерия, но всеки си знаеше задълженията. /Величка, 1937/.

"Не мога да си изкривя устата и да кажа кой се е карал повече. Понеже и баща ми и майка ми се караха по равно, не са правили разлика. Баща ми повече държеше на майка ми и на нея се караше повече. Ако имаше нещо забележка я казваше на нея. Ако направехме нещо, сърди се на майка ми, на нея се караше и биеше, а нас - не." /Донка, 1940/.

"Той / зета/ ходи по курви, а тя/дъщерята си стои в къщи и гледа децата. Къде да ходи. Той ще спре. Тази работа е до време" /Елка, 1930/.

В общността е прието майката да се грижи основно за децата до 7 години и това е норма по отношение на жените. Ако тя е починала, грижите се поемат от бащата, който обикновено се жени повторно, или от други роднини на жената. Повторните бракове са типични за хората от това поколение и са широко разпространени. Общността насърчава сключването на втори и трети бракове. Очевидно това правило се е наложило от факта, че женският и мъжкият труд са еднакво незаменими.

"Много ми беше трудно, що зор съм видял с тези три деца без майка. Осем години няхахме деца, моята жена се притесняваше, че техните не я искат, и все абортиреше, без да го иска тя. А когато се спомина, ме обвиниха, че аз я уморих. Ожених се за втора. Деца да ми гледа що-годе, ама си не е като същата майчица. Все ми хокаше децата, позволяваше си даже да ги шамароса. А на мен много ми тежеше, но все си мълчах да не ѝ се скарам, че пак ще си избяга - после друга и тя, може би, щеше да е същата." /Кочо, р. 1933/

Повторните бракове са типични както за мъжете, така и за жените. В семейството ролите на мъжа и жената са различни и взаимно се допълват. Най-важната грижа на майката е изхранването на децата. Майката отговаря и за всекидневното икономическо оцеляване на семейството / храна и дрехи/. Децата се кърмят до две и три годи-

ни, тъй като се смята, че пазят майката от нова бременност. Майката е тази, която учи момичето на домакински умения и най - вече да пере и чисти. Тя е натоварена и с неговото възпитание до сватбата.

"Майка ми беше домакиня. Къщата ни блестеше от чистота. Тя ни научи на ред, чистота и много готварски умения."/Дина, 1936/.

"Добре си живееха с майка ми. А майка ми много ни беше зарад пусто учене."/Петко,1933/.

Бащата е защитник на семейството по отношение на всичко, което е извън групата. "В рамките на групата той е глава на семейство и затова притежава авторитета и властта за вземане на решения. По-голяма част от времето прекърва вън от семейството - работи, или се весели с приятели, като поддържа социални контакти. Това, което припечелва се използва по-скоро за изключителни разходи / празник, кръщение, сватба, купуване на кола./" /Лижежа, 1999/.

В повечето разкази бащата е споменаван основно чрез дейностите, които върши, но също и като човек, който обича децата си и се грижи за тях. Както се вижда в спомените, той е много силен модел за идентификация, особено в разказите на жените.

"Никой не ми помагаше да ги гледам, самичка... Повече баща ми ми помагаше, той много ме обичаше."/Елена, 1940/.

"Като поотраснах много обичах да карам каруцата на татко и вятърът да развява дългата ми коса. Татко обичаше да ми разказва за участието си в Първата световна война. При Доброполе го взели пленник и бил откаран в Марсилия. Там престоял две години. Научил френски език. Баща ми беше своего рода "полиглот". Знаеше турски, цигански, френски и руски език. Бях единствено дете и обичта на майка и татко беше огромна. Задоволявах малките ми капризи и цялата рода ме глезеше и обичаше. От баща ми наследих любовта към учението. Мечтата му беше да ме изучи."/Дина, 1936/.

В автобиографичните разкази и на жените и на мъжете, образът на бащата е много силен и ярък. Той е човек работлив, силен, обичлив и справедлив, когато се правят грешки. Като образ се персонафицира с власт и дисциплина.

"Не, не може да не се правят грешки, но децата са били възпитани без училище. Баща ми не беше лош, да ни е страх от него, майка ни ни беше много, тя беше по - лоша. Баща ми много добър беше, извънредно. Той не е бил нито едно дете, един шамар не е ударил през живота си, 9 деца бяхме."/[Петко, 1933/].

От спомените личи, че бащата не се грижи пряко за децата и тяхното възпитание /това е повече грижа на майката/, но в спомени-те на мъжете те са работили с него и под негово ръководство. Във възпитанието се е намесвал само тогава, когато са нарушени прави-лата и трябва да се санкционира нарушителя.

"Бях първородният син на моите родители. Като дете бях много палав, див, биех децата за щяло и нещяло. Където и да ида, каквото и да правя, каквото и да пипна, все беше беля. Като поот-раснах малко се поочовечих малко, но все правех щуротии, една от тези щуротии е, че все си правех жилка или както я казвате вие по-младите разпиналка (прашка). Та все се целих по врабчетата, по керемидите, по прозорците на комшиите. А вечерта татко ме ша-маросваше като му се оплачат комшиите."/[Кочо, 1933/].

Социализация на детето в традиционното ромско семейство

Позитивната нагласа към децата е от особено значение в ром-ската общност и не без основание всички изследователи - циганоло-зи /Лижеоа,1990; Марушиакова, Попов, 1993; Нунев, 2000/ я извеж-дат като водеща в ценностната им система. "Циганите винаги са би-ли известни с голямата си любов към децата и с многодетните си семейства.Семейството и децата при тях са основна ценност"/Ма-рушиакова, Попов, 1993/. "На трето място в йерархията на нашите ценности, след свободата и семейството са децата. В ромското се-мейство всяко дете има своето място в зависимост от пола, възраст-та и приноса си в припечелването на средства за препитание." /Ну-нев, 1998/.

"Добре, ама ние, циганите не искаме да имаме едно или две деца, а искаме да имат братя и сестри. Роди се третото, пак момче, минаха се осем години и си говорим с мъжа ми, че нема да

оставаме самички и след осем години родих пак момче. Сега си имам три момчета, много добре си живеят, също и дъщеря ми добре си живее. /Мария, 1940/.

Високата раждаемост многократно и с гордост се подчертава в спомените, независимо че тясно се преплита с разкази за мизерните условия на живот през детството. Сякаш в съзнанието на ромите двете неща не са свързани. И това е обяснимо, като се има предвид нагласата на ромите да се задоволяват с минималното, с най - важното от материалните неща. Децата за тях са в сферата на духовното, на традицията, която носят. Затова многото деца са обект на гордост и престиж в групата.

"Имам осем деца и всичките момчета. Не ме питай как сме живели у тая малка къща у коридорчето сме спали." /Иванка, р.1928/

"Ние сме двама братя и пет сестри, едната почина - най-малката, сега сме двама братя и четири сестри." /Асан, 1940/.

Най-яркото доказателство за позитивното отношението на хората от това поколение към децата и високата раждаемост е отношението им към изоставените чужди деца. В спомените ясно проличава отговорното им отношение към тях. В три от разказите на жени става ясно, че те са отгледали освен своите и чужди деца, независимо от бедността в която са живели. Например, в ромската махала в Берковица са осиновени и се отглеждат 30 български деца /по сведение на информатори/. В махалата в Лом, когато пораснат собствените им деца и особено ако останат сами, много възрастни жени осиновяват и се грижат за по-бедни или изоставени деца, които приемат като свои. Това е констатирано и от други изследователи /Лиешоа, 1999/ в един по-широк контекст. "Социалната солидарност поддържа единството на членовете на семейството: безбрачните - рядко срещано явление - остават при родителите си; сираците се приютяват почти без изключения". Изнесените факти по интересен начин дават някакъв косвен отговор на един спорен в историческата наука проблем.¹¹

"После ожених се тук за Джемал. Вече с него криво-ляво Бог ни прати пет деца, с Шана - станаха пет. Шана ми е взето дете, Стойчо, Анчето, Личката, Демката. От там се дигнахме и оти-

дохме в Оцава да живеем. И пак бедно живяхме. Ама той пиеше, много си пиеше той". /Пена, р. 1914/.

И взетото чуждо дете е дар от Бога, наравно със собствените. Може би тази традиционна позитивна нагласа към децата /свои и чужди/, обяснява и отношението на хората към децата от различен пол. За равнопоставени се приемат и момчетата, и момичетата, независимо че изследваните групи са патрилинеарно структурирани и би могло да се очаква, че само синовете ще носят власт и престиж на родителите си, а дъщерите ще се възприемат като второ качество деца.

"Ние почти бяхме всички равни в къщата, също и баща ми не е правил разлика между братята и сестрите ми."/Донка, 1940/

"При нас няма значение момиче ли е момче ли е, само да е живо и здраво. Е..., когато имаш само момчета иска ти се да и имаш и една момиченце и обратно"/Елка, 1930/.

Груповото самосъзнание оказва силно и трайно въздействие върху нагласите и отношенията към децата. Децата - момичета и момчета, не се възприемат само като собственост на родителите, а като членове на групата. Всички - и възрастни, и деца са заедно не само в частното пространство на дома, но и в публичното пространство - улицата, площада, магазина. "Възпитанието на децата е колективно и се осигурява от цялото семейство. Детето живее с още три или четири поколения и неговата социализация се извършва в рамките на тази общност. Поколенията не са противопоставени едно на друго. Те представляват една обща цялост, в която не съществува разделяне на света на децата от света на възрастните: децата са в постоянен социален контакт с възрастните и заедно се предпазват от отрицателното влияние на външния свят, никога не се оставят сами и около тях винаги има хора" /Лиержоа, 1999/. Тъй като в махалите няма движение на превозни средства, малките деца спокойно и без контрол от родителите играят навън пред погледа на всички - съседи, роднини и всички по някакъв начин, без директно да ги контролират ги следят с поглед. Всеки, освен за собствените си деца, се грижи и за безопасността на всички деца.

"Как така ще си гледаш само твоите деца, ами другите те

не са ли деца, не ги ли е раждала и тях майка. Това само при вас го има. Другият човек или дете да е зле, а на теб да не ти пука. Какво да ги контролирам децата като са на улицата?! Нали там не са сами, има и други хора. Те ще им хвърлят по едно око.”/Елка, 1930/

В спомените на почти всички информаторки - жени присъства и разказ за това как са се грижили за по - малките си братя и сестри.

“Всички деца, няма значение от какъв пол са, работят. Помагат на родителите си да берат липа, билки, желязо, чукат орехи, берат лук и картофи. Ако бащата има някакъв занаят, той учи на него синовете си и те му помагат. Ето, баща ми е обуцар и двамата братя работеха при него. Момичетата пък вършат женската работа - чистят, метат, мият, готвят и перат от много малки. Аз си спомням, че едвам ходех и вече помагах на мама да бърше праха. Много беше чисто у нас, като в аптека, въпреки че бяхме седем деца. Но какво пък, по - големите гледаха по - малките и така сме си живели хубаво”/Елка,1930/.

Потопено в семейния живот, детето общува с много хора и всеки един от тях би могъл да бъде модел за идентификация при първичната му социализация. От всички тях детето получава ласки, команди, упреци, а понякога и шамари. Още отрано то трябва да се научи да разпознава настроенятия и желанията на отделните възрастни, за да може да се приспособи към тях, за да получи нещо за себе си. Това развива в него изключително добра наблюдателност и познаване езика на невербалната комуникация в човешкото общуване. Още много малко детето овладява социални умения и бързо се научава да бъде самостоятелно и инициативно. “Опитът, инициативността и отговорността се усвояват в рамките на гъвкави часови графици и без прекалени забрани. Свободата на инициативата не означава липса на контрол. Просто няма пряк и индивидуален контрол, нито изобилие от заповеди, имплициращи подчинение. Контролът е глобален - осъществява се от цялата група /Лиежоа, 1999/.

Към порасналите деца от това поколение отношението би могло да се определи и като “икономическото”, доколкото те наравно с възрастните участват в осигуряване на прехраната. За това поколение децата са икономически полезни помощници в живота и ста-

ростта. Затова групата нормативно утвърждава потребността от “деца”, а не от “дете”. Това би могло да се обясни с изключително трудните условия на живот - борба за физическо оцеляване на семейството, много деца, липса на достатъчно храна. Порасналите деца са поставени в ролята на родители за по-малките, когато родителите и близките отсъстват или когато са починали, а навън наравно с родителите работят за осигуряване на прехраната. Поставени отрано в позицията на възрастни, те проявяват инициативност и отговорност към близките си хора.

В спомените на хората от изследваното поколение сирачеството е първото значимо от детството им преживяване, което оставя дълбок отпечатък върху тях и основно променя съдбата им.

“Баща ми умрял, аз съм била малка. Не го помня. Ние оставаме с брат ми и майка ми самички. Аз бях малка, баща ми не го помня хубаво, ама майка ми, бог да я прости, тя вдовица - гледала тютюн. Мъкнала ме е по нивите. След това германците бяха тука. И след това изгледа ни майка ми. Така горе-долу, изгледа ни. Пораснахме. Брат ми замина войник. Майка ми се разболя, аз трябваше да я гледам.” |Пена, 1914|.

“Какво да ти кажа, баба, моят живот въобще не е хубав. Останах сираче от майка на 2 години. Баща ми се ожени повторно. Имам две доведени сестри и едно природено братче. Бедно семейство в малка къща. Ходих на училище и завърших основно образование. Исках да продължа, но нямаше пари, трябваше да работя.”|Пенка, 1927|.

“Баща ми почина, когато бях на шест години и може би това беше причината майка ми да се омъжи за втори път, защото не можеше да издържа мен и батко ми. Но този брак не издържа повече от 2 години и майка ми се разведе.”|Петко, 1940|.

Много често в разказите се срещат и спомени за починали рано братя и сестри. За времето, за което разказват тези хора, няма данни за детската смъртност сред ромите, но има публикувани материали за детската смъртност в България. “Много от родените живи деца в България умират още преди да навършат една годинка. На година са по 30000 деца.” /Захариев, 1939/. През 30-те години ражда-

емостта сред българите намалява, но детската смъртност се запазва висока. Тъй като при ромите раждаемостта в този период не се променя, то вероятно и смъртността при тях е била много по-висока. “В миналото детската смъртност при циганите е била изключително висока, по някои изчисления до 60 - 80%” /Марушиакова, Попов, 1993/.

“Чедо, па да ти кажа, бяхме четири деца, аз и още две сестри и един брат. Аз бях най-големата после брат ми, па после двете сестри. Те умряха, останах само аз.”/Иванка, 1928/.

Спомените им за детството са в тясна възка със спомените им за мизерните условия на живот в началото на Втората световна война. Идването на германците е своеобразен времеви маркер в автобиографичните разкази. В два от разказите се тематизира войната като нещо ужасно, свързано с глад и мизерия.

“При царския живот беше мизерия, въшки до гуша - при царя. Ето и сега го докарахме пак така. Живеехме в стари къщи. Това беше германците когато дойдоха. Когато дойдоха германците, бях първо отделение, нямаше с какво да ходим на училище. Баща ми ми купи дървени обувки - отдолу дърво, отгоре свинска кожа с кабарчета отстрани, ковани. Отивах зимно време на училище, ама краката само вода ми ставаха. Но както и да е. А глад имаше, разбираш ли, дрехи нямаше - облекло нямаше. Нямаше с какво да се облечем, да отидем на училище. /Петко, 1933/.

“Сиромашия. Ама като бях на осем години, той почина. Майка ми се грижеше за всичките. Сами живеехме у схлупена къща. Пък и войната съм заварила, беше ужасно. Това, дете, никога да не го изпиташ.” /Иванка, 1928/.

Детството в тези десетилетия е свързано със спомени за труд от най-ранна възраст и работа за оцеляване на семейството.

“Да ви кажа мойта мизерия е голяма. Аз от 11-12 години по калайдисване ходих по Трънските села, там към границата. Но както и да е. После, след една - две години ходих за четина, баща ми, тука нашата маала, българските цигани ходиха за четина, за свинска четина.” /Петко, р. 1933, Самоков/.

“Произлизам от бедно семейство. Детството ми мина много трудно, наложи ми се да започна работа, още на десет години, за

да помагам на родителите ми. Ние сме седемчленно семейство, имам три сестри и един брат. Налагаше ми се да не отивам на училище, за да работя. Работех понякога по една седмица, почиствах домовете на по-заможните семейства: перях, чистех, готвех, гледах им децата. За отплата ми даваха пари, дрехи и храна.” /Дида, 1933/.

“Такова детство, в което децата се грижат за оцеляването на семейството от 6-7 - годишна възраст до началото на двадесети век, също се смята за “нормално” в цяла Европа. При това в България, въпреки задължителното начално образование, училището успява да обхване до войните едва около половината от децата” /Попова, 1999/.

В повечето детски спомени, отсъстват разкази за игри и детски преживявания. Те са изключително свързани с рано поетите към семейството трудови отговорности и описват повтарящи се действия от всекидневието.

“От четвърти клас до осми клас и нямаше условия и бях ваксаджия... ходих, лъсках обувките. И оттам вече видях приятелите, всеки направил сандъче и аз така почнах. Имаше тук склад за зърнени храни, там пазех и лъсках обувките. Донесат им там ядене - първо, второ, трето, те вървят, а ние им пеем и им лъскаме обувките. На другия ден сабале излизам, лъскам обувките, кой - цо дава 20 стотинки, 50 стотинки. За нашия дом добре стигаха за два хляба, донасяхме пари и така сме живели.” /Асан, р. 1940 г., Самоков/.

Разбира се има и по - различни спомени, когато родителите са били живи и бащата е имал някакъв занаят или работа.

“Девет деца сме, пет братя и четири сестри. Девет изучаваха баща ми и майка ми. Баща ми е бил калайджия, калайдисва съдове. Майка ми беше комакия, работила е малко на тютюневия склад. Баща ми имаше 4 тона жито винаги в къщи, понеже беше калайджия, калайдисва по селата. Хората дават съдовете, събират съдовете и пазари на килограм жито - 100 кила, 80 кила жито, 200 кила вземаше ечемик. Калайдисва им съдовете и ние за хляб не страдахме, въпреки че бяхме 9 деца. По 4-5 тона жито всяка есен докарвахме тук вкъщи, мелеше го баща ми в село. Драгушиново,

там имаше хубава мелница - първокачествена... и за хляб не сме страдали, нито за манджа. Липсваха много пари.” |Петко, 1933|.

“Баща ми е бил работник като мене, работил у Керамичната фабрика. Отначало работи в лимонадената фабрика, разкарваше по града, по сладкарници и кръчми безалкохолно с каруцата, тогава се правеше лимонада, бира. Аз му помагах, стоварах каси, карах коня. Майка ми тютюнева работничка оттам взема пенсия... работи 30-ина години. Баща ми беше каруцар.” |Асан, 1940|.

“Произхождам от работническо семейство. Баща ми имаше кон и каруца и разкарваше въглища от гара Сердика по домовете на хората. Също така снабдяваше магазините с различни стоки. Спомням си като малка, че къщи имахме брашно с чували, тенекии сирене, качета със сланина.” |Диана, 1936|.

Много често интервюираните разказват за топли и емоционални отношения, които са имали с родителите си - гледаше, обичаше, радваша ни се...

“Баща ми много ни гледаше. Обичаше да се грижи за нас. Работеше много, защото бяхме бедно семейство. Работеше и по къщите, тука го викнат, там го викнат. За хляб барем сбереше някой лев.”|Иванка, 1928|.

“Най-щастливите мигове в семейството ми бяха на празниците, тогава цялото семейство работихме задружно, за да съберем пари за приготовленията на празниците. Въпреки че бяхме много, родителите ни обичаха и много ни се радваха” |Дида, 1933|

“Ние сме на баща ми 9 деца. Баща ми беше джамбазин - търговец. Той ни изгледа добре, изгледал ни, изучвал ни много добре. Аз съм петата, ние сме девет деца. На баща ми, ние бяхме 9 деца, той беше много трудолюбив и много ни се радваше. Той ни изгледа много добре. |Донка, 1940|

Тези текстове до известна степен влизат в противоречие с тезата на Филип Ариес, който смята, че “отношението на възрастните към децата се определя в голяма степен и от изключително високата детска смъртност. При тогавашната ситуация, когато едва около половината, или дори по-малка част от децата са достигали до зрелост, дълбоко емоционално отношение към децата не е могло да

бъде достигнато. При положение, че раждаемостта е била също много висока и раждането на всяко следващо дете не е могло да бъде предотвратено, родителите не са могли да развият силни чувства към своите деца”

Текстовете на поколението хора родени 20 - 40-те години показват, че независимо от многото на брой деца, отношенията между тях и родителите им са били емоционално наситени, свързани със силни чувства на привързаност и обич. Като деца са били обградени с любов и грижи като в същото време, като участници в общия ритъм на живот, са се ползвали със значителна свобода. Родителите вероятно са толерирали инициативността и самостоятелността на децата, именно защото те са били потопени в свята на възрастните, като равноправни участници в него.

Раждане и кръщаване на децата

При ромите на бременната и бременността се гледа двузначно. От една страна, за хората от общността бременната жена е нечиста. В основата на това вярване стои табуто, свързано със страха от замърсяване. “Да станеш нечист, мръсен, да се изцапаш, е нещо страшно за циганина и тази представа има много различни думи в различните цигански групи. Табутата, които могат да изцапат някога са свързани хора, предмети, части на тялото, храни и дори теми за разговор. Повечето от тях са свързани с жената, секса, бременността и менструацията. Жена, която е в едно от тези състояния не може да готви на мъжете. Такива жени не могат да участват в публични прояви.” /Славов, 2002/.

От друга страна, в ромските общности са популярни редица норми и забрани за бременната жена, чиято цел е да запазят здравето на родилката и детето.

“1. Забрани за дейности, които могат да доведат до прекъсване на бременността или раждане на мъртво дете: жената не трябва: да излиза навън след залез слънце; да прескача въже или верига; да кръщава или да ходи на погребение; да си вади зъб; трябва да яде от всичко, което и се прияде.

2. Забрани за дейности с цел да се предотврати раждане на дете с физически или психически недъзи: бременната не трябва да яде заек, за да няма детето заешка уста; да не яде охлюви, за да не бъде детето сополиво; да не яде люто, за да не е пъпчиво; Не бива да гледа грозни неща, за да не бъде детето грозно; да се плаши и да седи на прага.

3. Норми и забрани, целящи осигуряване на нормално и безболезнено раждане: бременната не трябва да яде мазно и да преяжда, за да не бъде детето дебело; Трябва да ходи често за вода и да пие от длани; Не трябва да присъства при раждане на друга жена за да не преминат болките към нея.”/Марушиакова, Попов, 1993/.

От посочените, одобрени от групата норми и забрани се вижда, че закрилата на детето започва още преди раждането му. Една от причините за това е, че общността отхвърля абортите. Затова бъдещата майка има особени права и трябва да спазва различни забрани. Ако се направи детайлен анализ на нормите и забраните, може да се открие, че те имат до известна степен противоречив характер. От една страна да яде всичко, което и се яде, а от друга забрана за определени храни. “Нормата носи смисъл в себе си, но тя никога не успява да установи строго и универсално кодифициране”/Уйлямс, 2000/. От друга страна в нормите е закодиран моделът за дете, който групата одобрява - да е физически и психически здраво, да не е грозно, да не е пъпчиво, да не е сополиво, да няма заешка уста, да не е дебело. Както се вижда, повече от забраните са свързани с консумация на определени храни от животни, като отделни страни на животното магически се пренасят и върху детето. Повечето от забраните целят запазване здравето на детето, докато останалите налагат ограничения на родилката и целят да я изолират от групата - да не ходи на погребения, да не кръщава, да не излиза навън след залез слънце. Това потвърждава тезата на А. Савов /2002/, че родилката се възприема като нечиста и заплашваща групата.

Доколко обаче тези норми и забрани реално се спазват в групата?

“Свекърва ми не ме искаше, защото не бях от Лом и много ме тормозеше. Мъжът ми имаше по-малък брат и сестра и аз ги

гледах, перях, на слугувах и на свекър и на свекърва. Веднъж, когато перях, на свекърва ми не ѝ хареса прането и свали всичките дрехи от телта и ме накара отново да ги пера, а аз бях вече бременна на четири месеца, но какво да правя, хем рева, хем пера. По цял ден шетах, на после ходех и да копая. Ама виждаш ли, родих 4 деца, отгледах ги, сватби им направих, па и къщи.” /Величка, 1937/.

В разказите на жените се вижда, че нито те, нито близките им гледат на бременността като на особено състояние. Масово в спомените бременната продължава да изпълнява всекидневните си задължения и не рядко е подлагана и на тормоз от близките си, най-често от свекървата.

Повечето жени от това поколение са раждали в къщи, като обикновено е помагала “баба”. “Предпочитало се е да бъде българка, тъй като родилката е нечиста и докосването до нея омърсява. При трудно раждане е имало редица магически действия - пиене на вода от обувка на съпруг; замязане с престилка; слагане на билка във вода; метла и желязо до вратата, за да се прогонят злите сили. “/Марушиакова, Попов, 1993/. Всички тези практики показват, че не само бременната, но и самото раждане се смята за мръсно и свързано с нечисти сили, които трябва да се прогонват.

“Някога нямаше лекари, то имаше, ама много рядко. Да кажем родилката вече ще роди, няма лекар, викат комшийките, старите баби. Загреят вода, приготвят всичко и така. Първото дете не съм го леко родила, понеже ми се спуска мехура... три дена си измъчих в родилния. Родил се момче. Второто - лесно, с момичето по-лесно.” /Донка, 1940/.

Деца обикновено са се кръщавали на роднините и близките, като всяка махала си имала популярни имена, които най-често се избират. С официалното си име детето от мъжки пол получава и второ име, което се използва само в тесен кръг - роднините и махалата. Смята се, че това име го пази от злите сили. Така, почти всеки мъж от махала “Младеново” в Лом, има второ име. Смята се още, че има връзка между самото име и жизнения път и късмета на човека.

“А иначе всички деца са на родата, на чичовци, на лелите, на

родата кръстени. Моето дете, когато се роди първото, бях като ученичка. Имаше едно момче Огнян в моя клас и като бях млада ученичка и си турих на главата за това име, просто харесах това име. Не момчето, името ми хареса и си го кръстих Огнян. А пък в махалата го нямаше това име и затова. А второто дете го кръсти кумичката, тя каквото иска, Даниела... Със свекървата няма мешавина, аз каквото искам, това и мъжът ми също. Вика: "Каквото каже жена ми, така ще го кръстим". Третото дете съм го кръстила на кумовете. Най-малкият ми син, беше ми много гордост от баща ми и си го кръстих Георги, да си има имен ден за цял живот. Моите внуци са на мене, на дядо му, на леля му, просто пак с родата мешаме." /Донка, 1940/.

Според Марушиакова, Попов /1993/, кръщенето се прави при всички ромски групи, но при различните групи има нюанси. "При циганите християни, особено при кардарашите и рударите, кръщаването на всички деца е задължително и се прави в черква или с голяма процесия в манастир. В повечето случаи обаче кръщение се прави само в определени ситуации: само за първо дете; за първо момче след няколко момичето; след сън или при болест на детето. Кръщение със свещеник /в църква или манастир/ се прави сравнително рядко, главно при болни деца, а в повечето случаи неговата роля изпълнява кръстникът и кръстницата. Понякога на детето се дава и второ име, различно от "официалното". Като цяло самото кръщение е свързано винаги с големи празненства и богата трапеза" /Марушиакова, Попов, 1993/.

Училището също присъства в автобиографичните истории за детството. В спомените на хората от това възрастно поколение, то заема твърде малко място. Споменава се само информативно. Независимо, че като причина за ранния отказ от училището интервюираните посочват бедността и мизерията между двете войни, нещата са много по-сложни поради следните обстоятелства:

- Училището е "чужда" за ромите от това поколение институция. В него действат правила, които са коренно различни от правилата на групата, в която израства ромското дете. "Училището разстройва вътрешнокултурното възпитание. Ромското дете не е подгот-

вено от своето възпитание да получава заповеди и да приема правила. То не разбира принудителното откъсване от братята и сестрите си; това, че е извадено от емоционално комфортната среда на махалата и не може да изразява спонтанно и страстно чувствата си. В училище то е изправено пред противоречието на двете възпитателни системи - своята и чуждата, пред чуждите лингвистични структури, които трябва да усвоява”/Лижежа, 1999/;

- Самите родители имат лоши спомени от училището и затова са нерешителни и плахи, когато трябва да му поверят децата си, а от друга страна - те не са сигурни в смисъла на това, което децата ще научат там. Не свързват училището с никакви перспективи за децата си, тъй като за тях е важно да се оженят, да имат деца и да живеят добре в групата;

- За негативното отношение на хората от това поколение към училището има значение и различната от тяхната комуникативна среда в която попадат там .¹²

Затова по - голямата част от информаторите са без образование, като има някои, които са завършили 4 клас, но те са по - скоро изключения.

“На мен не ми вървеше четенето (сmee се). Брат ми минава с 4, учителят Пенчев взима от него една единица, слага я на мойта двойка - става 3, за да мина (сmee се). И следващата година не ходих на училище - следващата ходих във второ отделение. Завърших го с 4 и за трето отделение учих само първия срок, три месеца и съм спрел. После помагах на баща ми, работих с баща ми, спрях училище.”/Петко, 1933/.

“Учил съм тука, в “Христо Максимов”, до четвърти клас.” /Асан, 1940/.

“Аз единствен от моите връстници, аркадаши завърших 4ти клас. Сега значи май е 8 клас.”/Кочо, 1933/.

Училището не се свързва с бъдещата реализация на децата родени през 30-те. Най-важното за тях е да овладеят професията на бащата, ако са момчета и трудови домашни умения, ако са момичета, да се оженят и имат деца.

За разлика от спомените им за своето учение, които са изклю-

чително бедни и фрагментарни, информаторите мислят бъдещето на своите деца като свързано с учението.

"Щастлива майка и баба съм. Въпреки че сме роми, винаги съм се стремяла заедно със съпруга да възпитаваме своите деца в любов към учението, труда, да бъдат честни и достойни хора. Затова им е трудно в живота, особено днес, но се справят. Винаги съм им казвала: "Хляб и сол яжте, но спете спокойно". |Диана, 1936|.

"Сега ми харесва живота, че децата могат да учат и има много учени хора - цигани, хората карат хубави коли имат вече мобифони. А бе, децата се раждат направо образовани." |Величка, 1937|.

"Животът е една непрестанна борба за оцеляване. Купих чези и за двете ми дъщери, но тогава имаше работа и аз много работех, за да не чувстват децата ми, че растат без баща и да не са лишени от нищо. Аз се лишавах от всичко, от моди, от развлечения, но моите деца не са били лишавани от нищо. Винаги са били чисти и спретнати и съм ги пращала всеки ден на училище. И децата ми изучиха, въпреки че бях сама. Не съм съгласна с днешните млади хора, с техните разбирания за живота. Не е важно дали си циганин или българин, или турчин, важното е да си човек с главно "Ч". Във всяко стадо си има мърша, важното е човек да не се предава, а да се бори." |Лидия, 1942|.

Разказите много често имат характер на обобщения в които се правят заключения за моралните ценности на живота и оценка на собствената си съдба.

В голяма част от спомените на хората от това поколение собственото им детство и ценности са предствени в контраст с ценностите и поведението на сегашното младо поколение. Това дава възможност през очите на възрастното поколение да се открият характеристиките на съвременното отношение към децата и детството в ромските общности.

"Преди години цялото семейство се обичаше... братя, сестри, майка, баща, но сега са лоши. Хората вътре не могат да си живеят в семейството. Много лошо, много лошо. Ето, две внучета ту-

ка имам, постоянно викам по тях да не се бият... постоянно викам и не съм само аз, из цялата махала тука се чува някой вика по някой и се кара." /Петко, 1933/.

"Тогавата такъв беше животът, а сегашните снахи не щат да ги командват, направо зарязват и мъже, и деца, хич не им пука за нищо." /Величка, 1937/

"Сега поколението е друго, по-модерно Сега момичетата ходят с едни гащи, та чак в дупетата им влизали, а иначе момичетата били виновни, че ги изнасилвали. Те ходят почти голи, а по мое време държахме на девственост. Сега се чудят какво да правят от слободия. Тогавата ние ядахме намазани филии с маджун (нещо като свинска мас) и просеник, не сме ходели на училище. Бяхме неграмотни, ама нямаше тая курвария, тоз разврат, какъвто е сега." /Величка, 1937/.

"А сега какво става? Раждат, а не могат да ги гледат, оставят ги на произвола на съдбата. Животът е станал много страшен - раждат млади, неомъжени момичета, дават си децата по домовете за сираци, проституират млади момичета, момчетата са наркомани, крадци, убийци. Но те не са виновни, виновни са техните родители, защото са безотговорни, а и не познават Бога. Даже и младите като видят по-стар човек до себе си, хич не се съобразяват с него, целуват се, прегръщат се и говорят какви ли не мръсни приказки. По мое време нямаше такъв разврат; като видехме стар човек го поздравявахме, па и ръка сме целували." /Вяра, 1940/.

Доколко са прави тези хора в преценката си за младото поколение е въпрос на гледна точка и на анализ, който ще се опитам да направя в следващата част.

"Децата се раждат сега направо образовани"

Детството в процеса на модернизация /Родени 60 - 80-те години/

Социалната подвижност и начин на живот не са подходящи условия за култ към семейството, независимо че за младите поколения това не е вече така /Лиежоа, 1999/. Те обикновено са отгледани в

нуклеарни семейства, а там, където са гледани от баби, родителите са на гурбет. В автобиографичните спомени на родените през 60-те - 80-те години ясно се откроява промененият и наложен нов модел на малко семейство - с две и три деца.

“Аз съм обикновен млад мъж на 26 години. Произлизам от семейство на занаятчий, принадлежа към етническа група роми. Роден съм в гр. Кюстендил и израснах тук в обособената ромска махала. Моето семейство е четиричленно. Имам един брат по-голям от мен, който е безработен, неженен. Родителите ми също са безработни. Майка ми по професия е фризьор, а баща ми е наследил занаята на своя баща - произвеждане на печки за дърва и въглища, кюнци и др.” /Георги, 1976/.

“Родена съм на 23.07.1964 г. в гр. София. Живея в кв. “Красна поляна”. Аз съм второто по ред дете, имам сестра, която е по-голяма от мен и брат, който е по-малък.” /Елка, 1964/.

Носители на тази промяна са именно това поколение хора, които в много отношения са носители на нови ценности и отношение към себе си и другите. “Една от трансформациите изобщо, засягащи ромското семейство, е намаляване големината на семейните групи заради относителното увеличаване на усядането, което затруднява прегрупирането, политиката на настаняване в неподходящи жилища, както и в резултат смесените бракове, които често изолират така полученото “непълно” семейство.” /Лиержоа, 1999/.

Разграничено е детството от живота на възрастните. Децата от това поколение се обособяват като отделна възрастова група - ходят на училище, родителите ги гледат, грижат се за тях, купуват им играчки и там, където има възможност, им обособяват отделни детски стаи. Като резултат от това, те са по-зависими и контролирани от възрастните. Редът, дисциплината, дори боят влиза в спомените.

“До 18 години не знаех какво е дискотека, бар, не знаех какво е да пиеш алкохол. Всичко това ми беше забранено от моите родители.” /Иван, 1980/.

“Майка ми и баща ми много държяха на семейството. Пропуших още в детската градина, исках да опитам какво е да пушиш, защото гледах, че другите също пушат. Още не бях свикнал

да дърпам и въпреки това пушех по една кутия на ден. Мина много време и баща ми ме хвана. Бях с брат ми. Тогава прекалено много ни би. Тогава разбрах, че цигарите са вредни, че не са полезни за здравето, а и понеже съм малък ще ми пречат за възрастта.” / Стоян, 1983/.

“Аз се казвам Ася Иванова Иванова и съм от гр. Берковица. Живея в кв. “Раковица” и съм на 19 години. Когато бях малка, бях много строго възпитавана, какво да правя и какво да не правя. Спомням си, че когато бях в четвърти клас, моите родители ми забраняваха да правя такива неща, каквито големите правят - да ходя на дискотека, да говоря с непознати, да крада, да вземам нещо, което не е мое. Израстнах в семейство от много хора. Ние сме в семейството общо 9 души. За мен културата е много важна в едно семейство.”/Ася, 1983/.

“Още от малък моите родители ме държаха много строго. Режимът ми до седми клас беше следният: В 7 часа сутринта отивам на училище и се прибирам в 7 вечерта. След това до 12 часа учих уроците си, като от време на време ме побийваха. В училище имах само хубави оценки.” /Иван, 1980/.

От децата се изискват и се възпитават конкретни качества, контролира се поведението им. От всекидневието е изключен тежкият труд на децата и те не се грижат сами за прехраната си. В центъра на семейното възпитание, освен грижата за здравето и храната, обект на специална грижа става образованието и бъдещето им. Променя се и мястото, и ролята на училището и образованието в живота на децата от това ново поколение. Различен е разказът им, в който присъства училището от информативното му споменаване от родените 30-те. Вероятно причините за това са много:

- постоянна работа на родителите;
- наложеният нов модел на малкото семейство с две и три деца;
- създадените масови детски градини;
- разширеният кръгзор на самите деца чрез масовото навлизане на радиото и телевизията. Те издигат престижа на образованието и налагат нови модели на идентификация.

“Спомням си, когато тръгнах на училище, бях много щаст-

лива, защото се запознах с много деца. В училището се чувствах свободна, защото се отървах с една дума от къщните задължения. В училището се чувствах просто дете, играех си, научавах все нови и непознати за мен неща, свързани с живота ми. Обаче много съжалявам, че не можах да завърша образованието си. Стигнах до осми клас, но не го завърших, защото още в първия срок моят вече съпруг ме беше откраднал.” |Васка, 1968|.

“Учех в детска градина в града. Бях възпитана много добре от родителите си. По някой път отговарях на мама, а татко ме наказваше. Той все повтаряше, че ако съм възпитана добре, няма да правя това. Възпитаваше ме много добре и ме научи да се обръщам към по-старите с уважение. В училище бях отличничка, не само по оценки, но и по дисциплина и култура. Всички учители се възхищаваха от мен и знанието и културата ми. |Жени, 1985|.

“Народиха ни се три деца - две момчета и едно момиче, които се опитвахме през тогавашната парична криза да възпитаваме и образоваме, защото аз работех. Като бръснар подстригвах българи и техните деца и слушах за какво си говорят - че образованието се нарежда сред ценностите, които човек трябва особено да почита и към които трябва да насочва своя интерес. Затова исках моите деца също да бъдат образовани и възпитани. Аз нямах възможност като дете-сирак да бъда възпитан от своите родители, поради тяхната смърт (на родителите му).” |Кирил, 1962|.

“Родена съм 1968 г. в гр. Монтана, в семейство на занаятчия. Баща ми, Кирил Арсов е от гр. Монтана и е от ромски произход. Майка ми се казва Гюла Сюлейманова Разсимова. Тя е от Видин, тюркоезична ромка е. Имала съм щастливо и нормално детство. Ученическите години, от първи до седми клас, завърших в първо основно училище “Кирил и Методий” в родния ми град.” |Силвия, 1968|.

“Най-много ме караха да ходя на училище. После се харесахме с Валентин и се оженихме. На 13 години бях. После се роди Николина. А аз я оставих при нашите, при брат ми Анто и снаха ми Величка, защото избягах с друг мъж. Той е от решатарите. Те бяха овчари у Софийско. Избягах, защото бях млада и шашава”. |Даниела, 1974|.

"Прекарах детството си при баба и дядо. Още от 3-годишна възраст те ме учиха на добро възпитание. На същата възраст родителите ми ме дадоха на детска ясла. Всички в квартала казваха, че съм още малка да остана в яслата. Баща ми казваше, че за възпитание и култура не съм малка. Научих се да говоря български още от малка и говорех само на български. В детската градина с мен имаше още едно момиче от квартала и понеже тя говореше цигански, всички ѝ викаха "циганка." |Жени, 1985|.

Променено е и участието на децата в живота на семейството. Те вече не са принудени от най - ранна възраст да се грижат за оцеляването на семейството. Бабата и дядото подпомагат младите при отглеждането и възпитанието на децата и в много от спомените има разкази как те са се грижили и възпитавали децата. Бабата и дядото като образи много често присъстват в автобиографиите.

"Ходила съм на детска градина. Почти съм израсла сред българчета. Повече съм общувала с тях. От една годинка до 12-годишна съм учила сред българи. Баща ми и майка ми, когато се връщаха от работа, винаги преглеждаха бележника ми и ме питаха за домашните. Питаха ме дали имам затруднения с уроците. Най-много ми помагаша татко и дядо. Учеха ме да съм искрена и това много ме радваше. В училище много ми вървеше и се радвах на това, което учехме там." |Розалия, р. 1983|.

В семейството са създадени уют и нормални условия на учене на уроците. Близките се интересуват и стимулират не само посещаването на училището, но и високите постижения. Вкъщи по-големите деца участват основно в домашния труд, като се грижат за по-малките си братя и сестри, което оставя силен спомен у тях.

"Аз като малка изцяло се отдах на по-малките ми брат и сестра. Родителите ни ходеха на работа, а аз поддържах дома ни чист и подреден.|Васка, 1968|.

"Казвам се Вики, на 21 години съм и имам трима братя и една сестра. Ние сме пет деца и сме от гр. Берковица. Искам да ви кажа за моето възпитание, как израстнах. Моите родители бяха по Съюза 15 години и ме отгледаха баба и дядо. Моята баба много искаше аз да бъда добра и много добре ме възпитаваше. Тя ме

научи как да готвя, как да пера, как да бъда добра домакиня в къщата. [Вики, 1978].

"За културата и дисциплината съм възпитавана от баща ми и съм му много благодарна. Майка ми ме учеше за семейното домакинство. Тя винаги ми е казвала да не оставям моята работа, да я върши някой друг. На нея също съм много благодарна. С една дума, израстнах в много добро и възпитано семейство." [Жени, 1985].

Между родители и деца протича процес на емоционализиране на отношенията и показателно за това е отношението към детската смърт. Смъртта на деца се изживява вече изключително тежко и намира място в спомените за разлика от предишното поколение, където отсъства като разказ.

"Преди да вляза в казармата и аз се ожених и взех за жена Петра, която бе от нашата махала, а аз тогава бях на 16 или 17 години. А жена ми си стоеше вкъщи и се грижеше вече за три деца. Много се бях зарадвал, че имам дъщеря - Златка, но Бог ми я взе. Това е голямата трагедия на моя живот, която я помня като вчера. Дъщеря ми се чувстваше добре, смееше се, играеше, скачаше, крещеше и ние изобщо не усетихме, че е болна. Едва след една седмица започна да се влошава положението. Оставих я с майка ѝ в болницата, но беше вече много късно. На следващия ден сутринта бях отишъл на свиждане, но лекарят ме спря в коридора и с голямо съжаление ми съобщи поразяващата новина, че дъщеря ми рано сутринта починала от жълтеница. Аз не можах да се сдържа и се нахвърлих на лекаря, обвинявайки него за смъртта на моята едногодишна дъщеря. След два дни с целия джинс (род) я погребяхме, но аз не съм я забравил, дори когато жена ми беше пак бременна след две години. Но този път тя ми роди пак син - Асен. И така останах с три сина, какво да правя така ни е било писано." [Петър, 1970].

Детето е защитено от несгоди чрез грижите и любовта на майката, а по - често и на бабата. Неговият живот, здраве, храна са обект на специални грижи. Под влияние на възрастните детето развива своята индивидуалност, чувства и способности.

"Баба ми (също Бог да я прости) беше много добра жена, тя обичаше всички внуци, но над мен най-много трепереше. От разказите на моята баба знам, че с моя дядо са преминали през много трудности, докато успеят да си построят къща в центъра на новия квартал, където по-късно израснаха и моите чичовци." /Георги, 1976/.

В разказите се появяват спомени за играчки и лакомства. Присъстват и общи забавления с родителите - екскурзии, кина, панаири, сладкарници и концерти. Едни от най-хубавите детски спомени са тези, прекарани с близките и родителите.

"Моят баща задоволяваше всичките ни капризи като ни купуваше дрехи, обувки, играчки и много лакомства. Моята майка, която готвеше много вкусно, ни обгръщаше с много внимание и любов, възпитаваша ни в прилежност и уважение към околните и това да не вредим, а да бъдем полезни с каквото можем и е по силите ни за близките ни. Имахме щастливо детство, изпъстрено с екскурзии и много радостни мигове." /Елка, 1964/.

"Имам една сестра - Силвия и един брат - Александър. От детството си спомням много интересни неща. Например, родителите ни често ни водеха на кино, на сладкарница, по концерти, на панаири в някои села." /Васка, 1968/.

"Най-хубав спомен от моя живот са вечерите, които прекарах с моите родители, баба и дядо ми. Те имаха навика да се събират с техни приятели. Пред нашата къща имаше огромна поляна, на която се кладеше огън, понякога се печеше нещо или пък вареше и под звездното небе старите хора разказваха случки от миналото си - някои действителни, други измислени, трети интересни и смешни. Това е един от най-прекрасните спомени от моя живот. /Силвия, 1968/.

От спомените се вижда, че на децата се осигурява време за учене и развлечения - разходки, игри, гледане на телевизия. Създадено им е и лично пространство.

Условно разбира се, можем да приемем, че новото поколение роми е изградило ново отношение към децата - натрапване и контрол, но същевременно и емпатия. Засилила се е и променила роля-

та на образователните институции. Тясно свързани с тях са и лични планова на родители и деца за бъдещето и професията. Като цяло е налице и една нова саморефлексия.

"Моите родители ме възпитаха така, че да разбирам от всичко и да мога да им помагам във всичко. Такова възпитание ми дадоха родителите ми, че да мога да се въздигна в живота си. Наказваха ме при всяка моя лъжа и провинение в училище. Където и да съм постъпвал на работа, хората винаги са ми имали доверие и съм бил уважаван от тях. | Иван, 1980|.

"Моят дядо (Бог да го прости) беше много добър човек, работеше в консервна фабрика, но практикуваше и своя занаят като основно произвеждаше печки за дърва и въглища, кюнци и други услуги за бита. Самият той произлиза от работническо семейство на ковачи, което се състоеше от девет члена (пет братя и две сестри). През 1960 г. бе единственият ром, който имаше работилница в центъра на гр. Кюстендил." |Георги, 1976|.

"Моите баба и дядо много ме обичат, моите родители също ме обичат, но те бяха от мен далече, много години бях разделена от тях." |Вики, 1981|

"Отгледана съм от баба и дядо, защото родителите ми са били на работа. Дядо ми и баба ми много ме глезеха, защото бях болна и като малка ми обръщаха много внимание. Но, въпреки всичко имаше ред и дисциплина. Учиха ме да не крада, да не се бия с приятелките си, да не лъжа и да не се надценявам над хората." |Розалия, 1983|.

Интересно е тук да се замислим по въпроса: Какво са загубили и спечелили ромските деца от по-късните процеси на модернизирване на детството?

Нека се опитаме да погледнем ситуацията от гледна точка на Филип Ариес - големия изследовател на детството, който смята, че разграничаването на детството от възрастните и оформянето на децата като отделна възрастова група, която е зависима от възрастните и на която се отреждат отделни качества, е обезправяване на децата. Децата се отделят пространствено от света на възрастните и от техните дейности, увеличава се времето, в което им се обръща

внимание. С появата на детската стая се “гетоизира” детето и семейно се инфантилизира под постоянния надзор на възрастните, което намалява възможностите му да събира собствен опит и равнопоставено да участва в света на възрастните. Това е свързано с неговото цивилизоване - учене на маниери и подтискане на естествени реакции.¹³

Да погледнем това през призмата на първичната социализация на ромското дете - в различното историческо време.

Ако направим опит да вкараме в периодите на Ллойд де Маус отношението към детето на двете поколения роми, се достига до интересни парадокси¹⁴, затова по-важно е да се разкрие самата промяна.

“Очертаните промени в характеристиките на детството показват, че неговата промяна е една от видимите страни на процеса на модернизация. Ако животът на предишното поколение е по - скоро традиционен, то този на младото поколение показва ново развитие и дори го поражда. Промяната може да се разглежда като резултат от взаимодействие на силните традиционни нагласи с модерните институции, медии, комуникации. Тази силна въгрешна динамика трябва да се има предвид с оглед перспективите пред днешните млади: техните собствени стремежи и мечти за бъдещето се разполагат върху цялостната мирогледна система, изградена от социалния опит и нагласи на няколко поколения.” /Попова, 1999/.

Заслужава си да се поразмишлява върху повдигнатите проблеми.

БЕЛЕЖКИ:

¹ “Делението на поколения в социологическата литература е условно, като под това се има предвид общите “исторически преживявания” на връстниците, както и наличието на една група връстници, които въздействат върху останалите и придават облика на съответната възрастова група” /Попова, 2000/. Всички информатори, чиито спомени са обект на анализ не са от групата на аномираните роми, а имат стабилна социална среда /дом, семейство, работа/. По тази причина в изследването не се анализират социалните явления: просия, скитничество, проституция и др., както и участието и въвличането на деца в тях.

² По-голямата част от автобиографичните спомени са публикувани в книгата “Толерантност в различността”/Жизнени светове и ценности на ромската култура/- Пашова, 2002. Използвани са и текстове от непубликувани материали, събирани от А. П. на теренно изследване в Лом през март - 2002 година.

³ Цит. по К. Попова “Националното дете”, С., 1999.

⁴ Вж. Марушиакова, Попов/1993;/ Лиежоа /1999/.

⁵ Вж. Недин, И. /2002;/ Тодорова, М. /2002/ и др.

⁶ Колева, И. /1994/ “Концепция за социализация на деца от ромски произход в неравностойно социално положение”, С., 1994.

⁷ С. Хент /1983/ прави изследване, в което проследява как в две работнически общности /бели и черни/, социалните условия влияят върху нормите на речево поведение и как усвоените от децата речеви традиции формират и поддържат определени социални нагласи и предопределят образователните и професионалните им перспективи.

⁸ Вж. Загоров, Сл. Въпроси на населението в България /демографска студия/, С., 1935; Мишайков, Д. Основен курс по демография, С, 1941; Давидова, В. История на здравеопазването в България, С., 1956; Тодорова, М. Балканското семейство, С., 2002.

⁹ Вж. Марушиакова, Е., В. Попов “Цигани /Рома от старо и нова време” - фото-книга, С., 2000.

¹⁰ От текста на Й. Нунев разбирам, че единствено традиционните семейства са съхранили типичните ромски ценности, а другите две групи са ги загубили и по тази причина би трябвало да не са ромски.

¹² Вж. Ш. Хейт /1983/, която сравнява особеностите на основните речеви дейности - говорене, слушане, четене и писане и изследва какво е тяхното съотношение в цялостната комуникативна култура и каква е тяхната роля за социализацията на подрастващите.

¹¹ “Дали анализът на количествените показатели, които характеризират шансовете които възрастните дават на оцеляването на децата /раждаемост и детска смъртност/ са именно критериите за отношенията и чувствата, определящи мястото на децата в обществото и в семейството? С него по необходимост е свързан и друг един въпрос: “Има ли връзка между високата детска смъртност до осемнадесети век в Европа и емоционалното отношение към детето? Този въпрос остава отворен според немската изследователка на дет-

ството Ирене Хардах —Пинке” /Попова, 1999/.

¹³ “Ллойд де Маус изцяло се противопоставя на тезата на Ариес, че децата са били по - пълноценно приемани като личности в миналите векове, че са се радвали на по - голяма свобода, а семейството и училището са ограбили тези възможности. Той защитава тезата, че историята на детството е кошмар, от който именно сега се пробуждаме.” Попова, 1999.

¹⁴ Това не е обект на настоящото изследване и ще се тематизира в друга публикация.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Б., Пространството при циганите. - В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Бюксеншутц, У., Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989, С., 2000.

Георгиев, Ж., Томова, И., Кънев, К., Грекова, М., Етнокултурната ситуация в България - 1992 г. Социологическо изследване.

Георгиева, Ив., Изследване върху бита и културата на българските цигани в Сливен, Изв. ЕИМ, т. IX, 1966.

Грекова, М., Кирилова, Ад., Гологанова, Н., Как циганите присъстват в живота на българите, сп. Социологически проблеми, 1996, кн. 2.

Захариев, З., Защо умират българските деца?, С., 1936.

Кварталът и хората (Столипиново - началото на една дълга промяна), С., 1997.

Кметова, Т., “Лонджа” - специфична форма на парична взаимопомощ сред циганите в София. - Български фолклор, 1992, кн. 2.

Кючуков, Хр., Турските цигани в Североизточна България. - В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Кючуков, Хр., Занаятите на турските цигани от Североизточна България. - В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Лацкова, И., Родена съм под щастлива звезда, София 2000

Лижежа, Жан Пиер, Роми, Цигани, Чергари, С., 1999.

Марушиакова, Е., Етническа характеристика на циганите в България. - Българска етнография, 1991, кн. 4.

Марушиакова, Е., Циганските групи в България и тяхното етническо самосъзнание. - Българска етнография, 1992, кн. 1.

Марушиакова, Е., Циганите в България и тяхната религия. - В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Марушиакова, Е., Отношения между циганските групи в България. - В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Марушиакова, Е., Попов, В. Циганите в България, С., 1993.

Марушиакова, Е., Попов, В., съст. Циганите в българския печат - 1992 г., С., 1992.

Марушиакова, Е., Попов, В., Кючуков, Хр. Беседи за българските роми (циганите). С., 1992, Министерство на образованието и науката.

Недин, И., Откриване на другия, Благоевград, 2002.

Нунев, Й., Ромското дете и неговата възпитателна среда, С., 1998.

Попов, В., Циганите в България и тяхното етническо самосъзнание. В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Попов, В., Преферираното етническо самосъзнание при циганите в България. В: - Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Попов, В., Българи и цигани (междуетнически отношения). - В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Попова, К., Детството в процеса на модернизация, "Искам благодородна професия", Благоевград, 2000.

Попова, К., Националното дете, С., 1999.

Славов, Ат., Светът на циганите, Ямбол, 2002.

Томова, И., Циганите в преходния период, С., 1995.

Тодорова, М., Балканското семейство, С., 2002.

Турел, А., Циганите - транснационално малцинство, сп. Компас, 1998, кн. 3-4.

Уйлямс, П., Ние не говорим за тях /Живите и мъртвите цигани - мануш/, С., 2000.

Фотев, Г., Другият етнос, С., 1994.

Чанков, Ж., Населението на България, С., 1935.